

Te mātauranga Māori mō ngā kararehe

1. Te kuri
2. Te kiore
3. Ngā manu a Tāne-mahuta
(te pīwakawaka, te tūi, te kererū,
te ruru, te kōtare, te tītī, te toroa)
4. Ngā ika a Tangaroa
(te makō, te tohorā)
5. Ngā ngārara – te aitanga a Punga
6. Te aitanga pepeke

He Whakatauki

Te manu e kai ana i te miro, nōna te ngahere
Te manu e kai ana i te mātauranga, nōna te ao.

I mōhiotia ngā kararehe e ngā tūpuna Māori mā roto mai i ngā anga taketake whāiti o te mōhio i hāngai ki ngā whakapapa. Kei ngā tapanga e ono o raro iho nei te whakatakina o te Mātauranga Māori mō ētahi o aua kararehe:

- 1 Te kuri
- 2 Te kiore
- 3 Ngā manu a Tāne-mahuta
(te pīwakawaka, te tūi, te kererū, te ruru, te kōtare, te tītī, te toroa)
- 4 Ngā ika a Tangaroa
(te makō, te tohorā)
- 5 Ngā ngārara – te aitanga a Punga
- 6 Te aitanga pepeke.

I ētahi wā, ka takahi aua karangatanga Māori i ngā karangatanga o te pūtaiao, pērā i tā te tohorā noho i raro i ngā ika. Ko te kuri me te kiore te tuatahi, nā runga i tō rāua whakahirahira, nā te mea i āta haria mai aua whāngote i Te Moana-nui-a-Kiwa ki Aotearoa i te hekenga mai o ngā tūpuna Māori. E hāngai ana ngā karangatanga e whā e toe ana ki te whakapapa me ngā tūpuna o aua kararehe.

1 Te kurī

I noho ngā kurī ki ngā kāinga o te Māori hei mōkai, hei hoa haere rānei, engari he pūmua whakahirahira o roto ina kaingia; waihoki, tērā ētahi hītori Māori e kōrero ana mō ngā kāhui kurī e mohoa ana. E noho ana te kurī, me ngā kurī katoa nō Te Moana nui a Kiwa me te tingau (dingo), ki roto i te karangatanga o ngā mōkai whānui o te kurī, arā, te *Canis familiaris*. E ai ki ngā kōrero a ngā Pākehā tuatahi i tae mai ai ki Aotearoa mō ngā kurī, i ngawē te kurī, engari kāore i auau; e tohu ana pea te korenga o ngā kōrero i nui i te rite o tā te kurī mahi ki ngā mahi a ērā atu o ngā kurī mōkai. Ahakoa he kai hoki te kurī, i whakamahia tōna hiako, ōna huruhuru, ōna wheua hoki ki te waihanga, ki te whakarākei hoki i ētahi kākahu, i ētahi taonga whakarākei, i ētahi taputapu hoki. I whakamahia hoki ngā kurī e te Māori hei kurī whakangau e rapurapu ai i ngā manu huhua.

E ai ki ngā kōrero tuku iho, i tāpua ngā kurī i roto i ngā tikanga, i te ahurea, i te taha wairua hoki i te ao Māori. Mō te taha ki te whakapapa, ko te taokete o Māui, ko Irawaru, te tupuna o te kurī. I kīia ko ngā kurī he tupuna, he kaitiaki hoki ki ētahi hapū me ētahi whānau, ka mutu, e ora tonu ana aua tikanga i tēnei wā tonu nei. E kīia ana i aua pūrākau tā te kurī ārahi i ō rātou waka me ō rātou tāngata ki tētahi tauranga haumarū, me te huringa o ētahi tipua hei kurī. E kitea ana ngā whanonga o te kurī i ngā whakataukī mō ngā āhuatanga o te tangata kāore nei i te pai: te māngere – he whiore tahutahu, arā, te whiore e tahua ana (i te kaha o te takoto ki te taha o te ahi); te tautauā – he whore hume, arā, te whiore kei waenga i ngā waewae; te whakatuanui rānei – he kurī e pōtete ana, arā, ānō nei e herea ana te kurī ki te taura.

He kurī kei runga i te waka taua¹

I muri i te taenga mai o te Pākehā, i kaha ai tā ngā kurī rāwaho moe haere me ngā kurī taketake, ka mutu, i te remu o te rautau 19 me te upoko o te rautau 20, kua kīia ko ngā kāhui kurī mohoa he pōreareatanga, i whakaponotia ai ko aua kurī rā, he hanumitanga i waenga o ngā kurī rāwaho me ngā kurī taketake, ā, kua pūhia ina kitea e ngā hēpara me ngā kirinoho. I kōhurutia aua kurī i te taunga haerenga o ngā kirinoho. Kua korehāhā ngā kurī taketake i te haurua tuarua o te rautau 19.

¹ Mai i te kohinga pikitia a te Whare Taonga o Piritene nā A. Buchan, nā S. Parkinson, nā J. F. Miller.

2 Te kiore

I āta haria mai ngā kiore ki Aotearoa e ngā tūpuna Māori mō ngā taioranga o roto, hei kai pūmua whakahirahira. I whakatipuria ngā taupori kiore i ngā papa tāpui, i rāhuitia hoki ngā kiore e ngā kirinoho Māori me ngā iwi. Engari ehara i te mea ko ngā kiore anake i pērātia, i maha hoki ngā manu i haria hei kai i roto i aua rāhui, e whakaatu nei i te pai o te noho tahi i te taiao ki te taha o te kiore, nā te mea i te nuinga o te wā, ka kai noa te kiore i te huarākau. I tāroretia ngā kiore mā te whakamahi i ngā taupopoki i takoto i tana ara hīkoi, mā te whakamahi rānei i ngā rua torea. I parahunuhunutia, i tīhorea, i rokirokitia hoki ki ngā hinu i ngā hue, i tētahi tukanga (me tētahi rawa) e kīia nei ko te 'huahua'. He taonga nui te huahua kiore, i whakamahia ai hei tauhokohoko hei hoko whenua. I whakamahia ngā hiako kiore kia waihanga mai i ētahi kahu kounga.

Ko te kiore (*Rattus exulans*) te momo kiore iti katoa i te puninga o te 'Rattus'. E taketake mai ana tēnei momo i te pito whakaterāwhiti-mā-tonga o Āhia, kātahi ka horapa puta noa i Te Moana nui a Kiwa i te whakawhitinga o ngā tāngata i ngā moana i tētahi kohinga moutere ki tētahi. E ai ki te tirohanga Māori, ehara te kiore i te mea kino, pēnei i ngā whakaaro o te hunga nō Te Uru whakapono nei ko ngā kiore he ito nō te tangata, e kawē nei i ngā tahumaero me ngā mate urutā, e kīia nei hoki he riha, e tika ana kia orotā. He taonga whakahirahira te kiore, e ai ki te tirohanga Māori. E whakaatu ana te tirohanga Māori ki te kiore i te tauaro, i te nuinga o te wā, o te whakaaro Māori ki ngā whakaaro pūtaiao o nāianei.

I te wā koroniarā i tīmata mai i te upoko o te 1800, i whakawaimehatia ai, i whakakapia ai rānei ngā kiore taketake i ngā wāhi e kaha kitea nei ngā momo kiore Pākehā (ko te *rattus norvegicus*), i tīmata mai ai i te taha o ngā wāhi e noho nei te tangata. I waenga i a Ngāi Tūhoe, e mau tonu ana ngā maharatanga mō te ngarohanga o te horotai, o te kiore, i nui nei te tāroretia i te Huiarau me Te Urewera, ā tae noa mai te kiore nō Nōwei. E whakapaetia ana i korehāhā te kiore i te tuawhenua i te takiwā o te tau 1922, engari e ora tonu ana ētahi o ngā taupori kiore i ētahi moutere mamao.

Te kiore. Nā Carl Clifford, [CC-BY-2.0](#).

I tētahi o ngā tātai whakapapa whāiti, he uri te kiore nō Hinamoki, tētahi o ngā tēina o Tāne-mahuta, te tupuna o te tangata me ngā mea koiora kei te whenua, e ai ki ngā whakapapa atua i te mātauranga Māori mō te ao tūroa. E ai ki ngā kōrero, i hoki atu ngā kiore ki tō rātou kaitiaki, ki a Ruanui, i ngā pūrākau nō Mamari waka. E kitea ana i te piringa i waenga i te kiore me te tangata te take e whakairohia nei ngā kiore i ngā whareniui me ngā ingoa o ngā tāngata, o ngā wāhi hoki. I whai wāhi hoki ngā kiore ki ngā tikanga Māori o ia rā, e whakaaturia nei i ngā waiata, i ngā haka, i ngā kupu whakarite, i ngā whakataukī hoki e whakatairite ana i te ao o te kiore ki tō te tangata.

3 Ngā manu a Tāne-mahuta

He uri ngā manu, me ngā rākau, ngā tāngata hoki, nō Tāne, nā reira he whanaunga hoki rātou ki a rātou. Ko tētahi atu ingoa mō ngā manu, ko 'te aitanga kapakapa a Tāne' - arā, ko ngā tamariki a Tāne e kapakapa nei ō rātou parirau, ā, ko ngā rākau o te ngahere, ko te 'hua a Tāne' - ko te tikanga o te 'hua' ko ngā tamariki me ngā huarākau, ngā patatini hoki nō ngā rākau. Ahakoa he kupu whānui te 'manu' mō te 'bird', ka whakamahia hoki hei whakaahua i ētahi atu mea ka rere, pērā i te pekapeka me ngā manu aute. I ētahi wā, ka kīia ko ngā manu ngā kaituku karere nō te ao wairua, e hari nei i ngā whakatūpatotanga me te whakahau a ngā atua, a te hunga rānei kua mate e arohaina ana e te tangata.

He mātāpuna pūmua tāpua te manu; ko te kūkupa/kererū me te kākā ētahi o ngā kai tāpua katoa i mua i te taenga mai o te Pākehā, i tāroretia, i pūroutia hoki. I whakamātauria te āhua o ngā manu i mua i te puta ki te whakangau. I mau hoki ngā manu mā te whakamahi i tētahi mōkai - he manu 'mōkai', he tīmori rānei, i ngā kaupeka rānei e nui nei ngā hua nā te mea ka pērā rawa te mōmona o te manu, e kore e taea te rere atu, ka taumaha rawa rānei ina kaha te ua, nā reira ka mau ki te papa. I ngā tāhere, i ngā tāwhiti, i ngā tao, i ngā arawhata hoki kua hangā hei hopu manu e kitea ana ngā pūkenga o ngā Māori me tana hangarau.

Ahakoa hei kai te manu, he taonga puiaki ngā huruhuru o ngā manu, ā, i huhua tōna whakamahinga e ai ki ōna āhuatanga. Ko ētahi manu i hopukina hei hohore i ngā huruhuru, tē hopukina kētia ai hei kai, pērā i te kōkako, i te huia, i te kōtare, i te kōtuku anō hoki. I whakamahia ngā huruhuru: hei kākahu, hei tiatia, hei whakarākei hoki i ngā kākahu, i ngā rākau patu, i ngā waka, i ngā taputapu tākaro, i ngā ipu, me ētahi atu mea. I whakamahia hoki ngā huruhuru me ngā kiri o ngā manu hei tāpi i ngā taotūtanga, i te weranga rānei o te kiri, hei hei whakakakara rānei. I whakamahia hoki te hinu o ngā manu hei rongoa, i te tāmoko, hei rokiroki kai hoki i ngā hue. I nui te whakamahia o ngā wheua o ngā manu nui ake, tae atu ki ngā ngira, ki ngā pīhuka, ki ngā kōauau, ki ngā whakakai hoki. E whai wāhi ana ki tō te Māori mōhio ki ngā manu te mōhio ki ngā kāinga me ngā taiao o ngā manu - katoa mai he mōhio tangata matahiapo i āta whakaakona, i āta tukua iho hoki i tētahi reanga ki tētahi, i ngā pia o te whānau me ngā wānanga.

Te korimako/kōmako. Nā Christopher Stephens, CC-BY-4.0.

E nui ana te kōrerotanga o ngā manu i ngā kīwaha me ngā kupu whakarite Māori, hei tauira, mēnā e rōreka ana te reo waiata o tētahi, ka kīia pea ia he korimako/kōmako, ka whakahāngaitia pea te tangata e kaha nekeneke ana ki te pīwakawaia/tīrairaka, manohi anō, ka tohu hoki pea te ruru e koukou i te ongeonge, i te tō te tangata mate kanehe ki tāna ipo kāore nei pea i tōna taha. Tērā ētahi kōrero mō ngā tipua manu me ngā tāngata e eke ana i ngā manu kaitā, pērā i te teina me te tuakana rerehua, i a Reitū rāua ko Reipae, i rere atu ai i tō rātou kāinga, i Waikato, i runga i te tipua kārearea kia mārena ai i tētahi o ngā tupuna whakahirahira nō Te Tai Tokerau.

E rite tonu ana te kitea o ētahi o ngā manu, pērā i ngā manu e rima e whai ake nei - te tūi, te kererū, te pīwakawaka, te ruru, te kōtare hoki, ka mutu, kua urutau hoki (tōna urutau nei) ki ngā taiao o te tāone kei reira ngā rākau me ngā tipu e taketake ana, me ngā mea rāwaho kei roto i ngā māra me ngā papa tāpui.

Te tūi/kōkō. Nā Bernard Spragg, [CC-BY-1.0](#).

Te tūi/kōkō

Ko te tūi, e kīia nei hoki ko te kōkō, tētahi o ngā manu tīoriori rongonui; ki te kī atu ki te tangata ‘me he korokoro tūi’, he mihi tēnei i te pai o tana waiata. He mīharo hoki te mōhio o ngā tūi ki te tāwhai, e kaha nei ki te tāwhai i ngā waiata a ētahi atu manu, i ngā oro huhua rānei ka rangona e rātou. I noho ngā pīpī kōkōuri hei mōkai mā te Māori, i kai ai i ngā patatini me te kūmara kua maoa, i whakaakona ai hoki ki te kōrero, ka mutu, tērā ētahi i mōhio ki te 40 kupu hemihemi. He puia ki ō rātou tāngata ngā tūi e mōhio ana ki te kōrero, i kaha ai te whakarongohia e ngā whānau, inā hoki i whakapono ētahi he matakite rātou. Tērā hoki ētahi pūrākau mō ētahi tūi atamai i mōhio ki te taki karakia me te taki whakapapa, ā, i tētahi o ngā pūrākau, i pakanga ētahi nā runga i te tāhaetia o tētahi tūi atamai. Ko tētahi kupukiri mateoha pea mō te pōtiki o te whānau, ko ‘he kōkō iti’ - arā, he tūi iti. I rere tonu ēnei tikanga Māori tae atu ki te rautau 20.

Te kererū/kūkū/kūkupa

Pērā i te nuinga o ngā manu, he kupu ororite ēnei ingoa mō te manu taketake nei, e tāwhai nei i ā rātou kū māmā i te ohore, ahakoa i te nuinga o te wā, he ‘kararehe māhaki, e taunga ana ina whakatata atu te tangata ki a ia, e ngū ana hoki i te nuinga o te wā.’ Ko te kererū tētahi o ngā āhua o te tipua i mōhio rā ki te huri i tōna hanga, o Māui, kia pai ai tana whaiwhai atu i tana māmā, i a Taranga, ki Rarohenga ki te tūtaki atu ki tōna pāpā. Ko te ngahuru me te hōtoke te wā pai ki te whakangau i te kererū, i muri iho i tana apuapu i ngā miro. I kaha te whakangau o ngā manu i te wā i mōmona ai rātou, kātahi ka rokirokitia hei huahua manu mō tētahi atu wā.

Te kererū/kūkū/kūkupa. Nā [Pseudopanax at English Wikipedia](#).

Te pīwakawaka/tīrairaka.
Nā Rosa Stewart, [CC-BY-SA-4.0](#).

Te pīwakawaka/tīrairaka

Whaiwhai ai tēnei pīwakawaka nanakia e iti ana i ngā tāngata me ngā manu i te ngahere, e kapokapo nei i ngā ngārara kua tumeke i tana nekehanga nōna ka rere. Kei te takiwā o te 20 ngā ingoa mōna, ā, e rite ana te takotoranga hei tāwhai i te toaitanga o āna mahi. Kitea ai hoki te pīwakawaka i ngā pūrākau mō Māui, inā hoki nāna i rahua ai tā Māui ngana ki te whakatutuki i te atua o te mate mā te kuhu i te tinana o tana tupuna, i te kaitiaki o te pō, i a Hine-nui-te-pō, nā tana kata i te wā hē. I whakaoho a Pīwakawaka i a Hine-nui-te-pō, i kati ai i ōna waewae, i hinga ai hoki a Māui, me te aha, i horapa te mate ki te ao. Ko tana whai wāhi pea ki tēnei pūrākau te take he tohu mate tā te pīwakawaka kuhu atu ki te whare o tētahi tangata.

Te ruru/koukou

Whakangau ai te ruru i ngā pō kua urutau nei ki te noho ki ngā whenua o ngā pāmu me ngā tāone. He pānga ō rātou ki te ao wairua, ā, i waenga i ngā whānau huhua, ko te ruru tō rātou kaitiaki, e kawe nei i ngā kōrero nō ngā atua e whai mana nei ki te tiaki, ki te whakatūpatō, ki te ārahi hoki. Ko tētahi o ngā kaitiaki o Ngāti Wai ki Whangaruru, ki Te Tai Tokerau, ko Hineruru, e tohu ana āna tangi me ōna whanonga i tētahi karere pai, i tētahi karere kino rānei. Whakaritea ai ngā tūtei e tiaki nei i ngā urupā i te pō ki te ruru, e tangi nei i tana whakatūpatotanga. Ina hinga tētahi e arohaina ana e koe, ka whakarite hoki pea koe i a koe anō ki te ruru me te mōteatea o tana tangi.

Te ruru/koukou. Nā JJ Harrison, [CC-BY-SA-3.0](#).

Te kōtare

He manu pūkenga rau te kōtare e ora tonu nei i ngā taiao kua nōhia nuitia e te tangata, e noho nei i ngā ngahere taketake me ngā ngahere rāwaho, i ngā pāmu, i te taha o ngā roto me ngā kōawa, i ngā taikoraha hoki. I ngā tau o te 1879, i whakaritea e te Acclimatisation Society of Whanganui tētahi pūtea whakapati hei utu i te kōhurutanga o te kōtare, nā te mea i te kōkirikiritia ngā tiu, i kaha whakaheke werawera ai te rōpū kia whakatakina te tiu kua ahu mai i Ūropi me Ahitereiria. Nā konā e noho nei te kōtare hei wāhanga mō tētahi kōrero whānui mō te hīkaka maikiroa o te Pākehā ki te tuku mai i ngā manu, i ngā kīrehe, i ngā tipu hoki, me te hītori whānui o tā te Māori porotēhi i aua mahi.

I whakarite te Māori i te kōtare ki te tūtei e mātai nei tana titiro, ā, ko tētahi o ngā pae o runga o te pā, ko te 'kōtare'. I kāwhakina, i tunua hoki ngā pīrere kōtare i ngā hāngī, ā, i nui te pīrangitia o ngā huruhuru kikorangi wheriko hei whakarākei i ngā kākahu, hei poapoa hoki i te hao ika. Whakamahia ai te kīanga 'he kōtare koe' hei whakakapi i te tangata ka tae atu me te mātakitaki i te hunga e kai ana me kore noa e whai kai, he whakahāngaitanga i te korenga o te kōtare e neke i te wā o te noho ki te peka, e kimi nei ōna 'kanohi hōmiromiro' i ngā kai. I karanga ngā tamariki Māori, i tā rātou kite i tētahi kōhanga kōtare i tētahi ana: 'Putaputa kōtare, putaputa kōtare', ka mutu, ka waiata hoki i tētahi ruri ua mō te kōtare, nā runga i tana tohu i tētahi rangi paruhi e kainamu mai ana.

Te kōtare

Te tītī, te ōi

Ko te tītī te ingoa e kaha whakamahia ana hei whakakapi i tētahi momo tītī anake, arā, ko te 'sooty shearwater', engari ko te tītī tētahi ingoa whānui mō ngā momo manu moana huhua - arā, ko ngā 'shearwaters', ko ngā 'petrels', ko ngā 'prions', ko ētahi atu hoki ka peka mai ki ngā tai o Aotearoa. I tapaina te tītī ko te 'muttonbird' e te Pākehā i te rite o te āhua o te kiko hinuhinu o roto ki te mātene. Ko te ōi hoki te 'grey-faced petrel' ka kitea i ngā taiao o Te Ika a Māui, e kapi nei hoki i te ingoa o te 'muttonbird'. Kitea ai ētahi kāhui tītī nui e noho ana, e whakarite kōhanga ana, i ngā moutere i waho atu i te tuawhenua e tata ana ki Rakiura. He kai whakahirahira te tītī, i whakamahia ai hoki hei tauhokohoko ki ētahi atu iwi, tae atu hoki ki ō rātou huruhuru. Ka tino mōmona ana ngā pīpī, ka kāwhakina i ngā kōhanga. Ā muri ake, ka puta ana ngā pīrere i te tōnga o te rā ki te korikori i ō rātou parirau, i whakamahi ngā tāngata i ngā tūrama kia whēkite ai ngā pīrere. Ka huhuti i ngā huruhuru, ka tuakina, ka kōhuatia, ka rokirokitia hoki i ō rātou anō hinu, i ngā pōhā i ngā wā o mua, arā, he pēke kua hangaia ki te rimurimu, engari i ēnei rā, ka rite tonu te whakamahia o ngā pākete kirihou e whai taupoki ana.

Ko tētahi tauparapara e rite tonu ana te whakamahia hei tīmata i tētahi mihi, ko 'ka tangi te tītī... ka tangi hoki ahau', e whakaatu nei i te tautohu a te Māori i tēnei momo kai a ngā tūpuna. Ko tētahi atu kupu whakarite, ko 'he manawa tītī' hei kōrero mō te tangata e manawaroa ana. He tikanga whakahirahira, he kaupapa whai moni whakahirahira hoki te kāwhaki tītī ki ngā Māori o Rakiura, ā, mō te hia tekau tau kua mea i roto i ngā mahi tōrangapū kia whai wāhi tonu atu ki taua rauemi, i te mahi tahi hoki ki ngā kaimātai pūtaiao e rangahau nei i te manu mō te toitūtanga te take. Tērā ētahi whānau ka kāwhaki tonu i ngā ōi i ngā moutere o Mokohinau (e tata ana ki Ruakākā) me Aldermen (e tata ana ki Whitianga).

Te toroa

Te toroa

E ahu mai ana te ingoa o te ‘toroa’ i te tauihi māmā o te rere o tēnei manu, e kīia nei kua haria mai ki Aotearoa i te rangi tekau mā rua e Tāwhaki i muri i tana whawhai ki a Whiro, ā, he puiaki ō te toroa huruhuru mā ki te Māori, i āta puritia ai i ētahi pouaka rākau kua whakairohia, pērā i ngā waka huia. I whakamahia ngā huruhuru o te toroa hei waihanga pare i mau ai ngā rangatira, hei waihanga manu aute, hei whakarākei hoki i ngā kākahu, i ngā wāka, i te kanohi anō hoki mā te tuitui ki ngā werohanga i ngā pātaki o te ihu. I whakamahia ngā wheua o ngā toroa hei taputapu tāmoko, hei nguru, hei whakahei, hei whakakai hoki. I kāwhakina ngā pīrere toroa i ō rātou mātua hei mōkai i ngā iwi o tātahi, ā, he wā ōna i whati ētahi o ngā whenua o ngā parirau kia kore ai e rere atu, hei whakaratonga huruhuru hoki, tae atu hoki ki ōna hua, ki ōna kiko hoki.

He repe waitai, he pū waitai hoki kei ō rātou ngutu e noho nei hei pūnaha tuku atu i te mātaitai, e pai ai tā rātou inu i te waitai. Tohua ai ngā tukunga waitai ki tētahi taurira raranga motuhake e whakamahia nei i ngā kahu, i ngā whāriki, i ngā tukutuku hoki, e kīia nei ko ngā ‘roimata toroa’. E huhua ana ngā pūrākau me ngā whakataukī e kōrero ana mō ngā haerenga o te toroa i te moana, mō tōna taketakenga mai, mō ōna huruhuru mā hoki e wheriko ana. Ko te ‘me he toroa e tau ana i runga i te au’, ko te ‘me he toroa ngunungunu’ hoki ētahi mihi e whakarite ana i te tangata ki te tau o te toroa.

He tohu ngā huruhuru toroa nō te maungārongo i ngā iwi o Taranaki. I whakatikangahia te mau i tētahi huruhuru toroa mā i ngā makawe i te rautau 19 i Taranaki e ngā poropiti, e ngā rangatira tōrangapū, e Te Whiti o Rongomai rāua ko Tohu Kakahi, hei tohu i tā rātou kaupapa i tū rā i Parihaka. I ārahi rāua i tētahi kaupapa o te ātete māriri i te tōkeke-kore o te panaia o rātou i ō rātou wā kāinga kia wātea ai ki ngā kirinoho Pākehā.

Te whakamaroke ika¹

4 Ngā ika a Tangaroa

E huhua ana ngā tikanga e hāngai ana ki te whakapapa o ngā ika, engari e mārama ana te kīia o rātou ko ‘ngā tamariki a Tangaroa’, nā te mea ko Tangaroa te atua o te moana me ngā kīrehe katoa o roto. I te whakaterenga o te waka i ārahi ai a Tamatekapua ki Aotearoa, i tūtaki atu ai ki tētahi kīrehe o te moana, ki a Te Parata, i tata apu rā i te waka me ōna kaumoana. I ora ai rātou, nā tētahi mangō, ā, hei mihi, i tapaina anō te waka me tō rātou iwi ko Te Arawa (he ingoa mangō).

I whakahirahira, e whakahirahira tonu ana hoki, te hao ika hei mātāpuna kai ki te Māori, ā, i huhua hoki ngā tikanga hao ika a ō tātou tūpuna - ko te wero, ko te hī, ko te tārore, o te hao hoki. Ko te hao ika te kaupapa ōhanga matua i Pēwhairangi i kaha kapi ai i te mahi a te tangata i ngā tau tōmua o te taunga mai o te Pākehā. I iti ngā kupenga a ngā Pākehā mēnā i whakaritea ki te rahi o ngā kaharoa kua hangaia i te muka. Ko te

hanga i tētahi kaharoa hou, pērā i ngā mahi katoa e nui ana, he mahi mā te tokomaha, i ū rā te tapu o ngā tāngata me te wāhi i hangā ai i te kaharoa. Kāore tētahi atu i āhei atu ki te wāhi mahi, hāunga rā te hunga kua tonoa ki te mahi i te mahi. Ahakoa te uaua, i āta whai tonu i te rāhui, ka mutu, i nui te whiunga ina takahia. Kāore i whakaaetia te kānga o ngā ahi, te takanga o ngā kai i te wāhi rāhui ā tutuki noa te kaharoa, kātahi ka hiki i te tapu.

E hāngai ana ngā huatau, pērā i te tapu me te noa, ki ngā taputapu me ngā wāhi o te hao ika. Mō te taha ki ngā mātauranga Māori mō ngā kararehe, i tāpua ake ngā mangō me ngā tohorā ki te Māori.

¹ Heaphy, Charles 1820-1881: Motu Rangitoto. He puia korehāhā. Nama 2 [ngā 1850?]
Te Whare Pukapuka o Alexander Turnbull. C-025-002

Te makō/mangō

E huhua ana ngā ingoa mō ngā tūmomo mangō huhua e kitea ana i ngā moana o Aotearoa, engari ko te mangō (i te pito o raro) me te makō (i te pito o runga) ētahi o ngā mea e rongonui katoa ana, ā, e whakamahia ana hei kupu whānui mō ngā mangō. Ka whakaritea ngā toa ki ngā mangō, i ngā kupu whawhai, pērā i te 'Kia mate ururoa tātou, kei mate ā-tarakihi.' E rite ana te makō ki te 'tiger shark', ki te 'blue pointer', ki te 'dogfish', ki te 'gummy shark' rānei.

I taea e ngā taniwha o te moana te huri hei mangō, pērā i te taniwha o Te Tai Tokerau, i a Ruamano. Mēnā i tūpoki tētahi waka, ka karangahia a Ruamano e ngā kaumoana kia whakaorangia ai rātou. I aua wā, he kaitiaki hoki ngā taniwha – arā, ko ngā kararehe ngā kaimahi a ngā atua.

Ngā Mana (Kaitiaki) o Ngāti Wai

I waenga i te iwi o Ngāti Wai ki Whangaruru, kei te pito whakaterāwhiti-mā-raki o Whangārei i Te Tai Tokerau, ka kīia ngā kararehe e tiaki nei ko ngā 'mana' e ōrite nei ki ngā 'kaitiaki' (Tūhoe) e whakamahia whānuitia ana. E kōrero ana te mana mō tētahi *karangatanga* atua, ā, e hāngai pū ana ki ngā mahi tipua. Ko ngā kaitiaki ngā atua kua uru atu ki tētahi tūmomo kararehe, ā, e kīia nei ēnei kararehe, he 'mana' hei tonu i te whakapono ko ngā kaitiaki te mātāpuna o tā te tangata whai mana. Nō te kaihao e hao ika ana te mana nā te mea he kaupapa haurokuroku te hao ika. Ka puta te ihu o te tangata mana nui, ā, ka hinga te tangata noa. He mana hoki tō te tangata mēnā ka peka atu te mana o tētahi iwi ki a rātou kia tukua ai tērā kaha.

E ono ngā kaitiaki kararehe e mōhiotia ana e ngā tāngata o Whangaruru, e rua ngā mangō, he whai tētahi, he kawau tētahi, he ruru (Hineruru) tētahi, he kurī tētahi. Ka whakatata atu aua mana ki ētahi tāngata mēnā ka whakatauria kia pērā, ā, ka hāngai tō rātou āhua ki tētahi take whāiti, ki tētahi take whakahirahira hoki ki te tangata e torona ana e rātou

Te tohorā

E ai ki ngā tikanga Māori, he ika te tohorā, ā, ko rātou ngā tamariki nui katoa a Tangaroa. Ko te tohorā (tohoraha rānei) tētahi kupu whānui mō te 'whale', engari e whāiti ana hoki ki te 'southern right whale', arā he tohorā ka hekeheke i ngā tai katoa o Aotearoa. Ko tētahi atu kupu mō ngā tohorā ko 'te whānau puha'. He wā hoki ōna ko te tohorā tētahi o ngā āhua o ngā taniwha o te moana.

E ai ki te tirohanga Māori, he takoha tētahi tohorā kua pae ki tātahi nā ngā atua me tētahi mātāpuna kai karioi. I mua i te pā atu ki te tohorā kua pae ki tātahi, me taki karakia e noa ai ia. Ki ētahi tāngata, e ai ki te whakaaro Māori, he tipua, he mōkai hoki te tohorā, ka mutu, hei kaiārahi i ngā waka, hei kaiwhakaora hoki rātou i te hunga i aituā ai i te moana, i ngā waka hoki.

He nui ngā kōrero i ngā waka moana i heke mai ai mō te arahina, mō te āwhinatia hoki o rātou e ngā tohorā. He huhua hoki ngā pūrākau Māori mō tā te tangata eke i ngā tohorā, pērā i te tupuna pou whakarae o Ngāti Porou, i a Paikea. Whakarite ai ngā whakataukī i ngā rangatira ki ngā tohorā. Ko 'te kāhui parāoa' - hei tohu i tētahi ohu rangatira. Ko 'he paenga pakake' e tohu ana i ngā rangatira kua hinga i te pakanga.

Te tohorā

5 Ngā ngārara – te aitanga a Punga

I ēnei rā, ka whakamahia te kupu 'ngārara' hei kōrero mō ngā 'reptiles', engari ko tōna tikanga taketake, ko ngā 'insects', e whakaū nei i te rerekē o tā te Māori whakarōpū i ngā karere i tā te pūtaiao pērā. Mō te taha ki te whakapapa, he tamariki ngā ngārara nā te tama a Tangaroa, nā Punga, e kīia nei āna tamariki he anuanu, he mōrikarika, koia i tapaina ai ko 'te aitanga a Punga.' Kua tapaina te tuatara mō tō tuarā taratara; ko ngā mokomoko ngā 'lizards'. Ko te ngārara, hei karangatanga Māori, tētahi ingoa hoki mō tētahi momo taniwha, he momo tipua, ā, ko tōna āhua, ko te mokomoko kaitā, ko te tuatara rānei. E kōrero ana ngā pūrākau mō te tutūnga o te puehu i waenga i te aitanga a Punga mō te noho ki te whenua, ki te moana rānei, e whakatauirā nei i te horopaki e rite tonu nei te kitea, i te tohe i waenga i ngā kōwhiringa e rua e kitea ana i ngā pūrākau o te ao tūroa mō te whakapapa.

Te tuatara. Nā Bernard Spragg, [CC-BY-1.0](#).

He tohu kino te kitea o tētahi mokomoko i roto i te whare o te tangata; ko te mokomoko me te tuatara te tohu o te maruaaitu (ko ngā kaikawe karere nō te ao wairua). I ētahi atu horopaki, i whakanohongia ngā ngārara ki ētahi wāhi tāpua kia noho ai hei kaitiaki. Ko ēnei tikanga ngārara mō tauwhirotao o ngā atua ka tau hoki ki runga i ngā rua kōiwi, hei mauri rānei, arā, ko ngā toka maruwehi, ko ngā tohu rānei e whakamahia ana hei tiaki, hei whakaū hoki i te oranga ki roto i ngā wāhi kei reira ngā koiora, pērā i ngā māra me ngā ngahere.

Te mokomoko. Nā Bernard Spragg, [CC-BY-1.0](#).

6 Te aitanga pepeke

E kapi ana i tēnei ingoa ko te ‘insect world’, ā, e hāngai ana ki te whakapapa me te ariā o te ‘aitanga’, arā, ko ngā kīrehe e ora ana e heke iho ana i tētahi atua o nehe i takea mai ai i te ao tūroa. I tēnei karangatanga Māori, e hāngai ana te ‘pepeke’ ki ngā waewae e piko ana me ngā pūkenga pepeke. E kitea ana te aitanga pepeke i ngā pūrākau mō te pakanga i waenga i ngā atua e noho nei hei teina, hei tuakana hoki ki a rāua anō, i a Tāne-mahuta rāua ko Whiro, i whakamahi ai i te aitanga pepeke hei ope tauā kia kōkiritia, kia werohia hoki ngā tāngata me ngā kararehe. I ētahi atu pekanga o aua pūrākau, nā te atua o ngā tāngata, nā Tūmatauenga, te atua o ngā namunamu, a Namuiria, i kōhuru, ā, hei utu, ka kōkiri ana iwi o te Waeroa (mosquitoes) me te Namu (sandflies) i ngā tāngata.

Ko te aitanga pepeke hoki e kōkiri ana i te pūrākau o te kaiwhakairo waka, o Rātā, kāore nei i tonono whakaae i te ngahere i mua i tana tuatua i tētahi rākau nui. I riri ngā ngārara me ngā manu, ā, i muri i ā Rātā mahi mō taua rā, i rewa anō i a rātou te rākau, i karanga hoki i ngā peka me ngā wāhanga kua whati kia kōtuitui rātou ki a rātou anō. I rua ngā tuakanga o te rākau e Rātā, ā, i rua hoki ngā hikinga o te rākau e te aitanga pepeke.

Nāwai rā, nāwai rā, tē wehe kē ai i te ngahere i te paunga o te rā, i huna a Rātā, i mātakitaki hoki ia i tā ngā ngārara me ngā manu hiki anō i te rākau. I ngā wānanga i whai ake rā, i warea a Rātā e te whakamā me te whakapāha, me te aha, nā te mea he tohu hūmārie tērā, i āwhina rātou i a ia kia hangaia mai he waka. Ko te kōrero mō Rātā me tana waka tētahi pūrākau taketake mō ngā tikanga me ngā ara tika o ngā whanonga me te whakaute i te ao tūroa.

Te wētā

Kōrero Whakakapi

He tīpakonga noa ngā wāhanga o runga nō te whānuitanga o ngā mātauranga i kohikohia ai e ngā tūpuna mō ngā kararehe o Aotearoa mā roto mai i tā rātou anō āta aroturuki, arā, koia tētahi o ngā tohu motuhake o te pūtaiao. E tapatahi ana ngā whakaaro o te nuinga ki ngā ritenga me ngā tūhononga i waenga i te mātauranga Māori me te pūtaiao. E kitea ana i ngā kōrero o runga ētahi o ngā āhuatanga whāiti o ngā rerekētanga i waenga i ngā mātauranga Māori mō ngā kararehe me ō te pūtaiao.

E whai wāhi ana ki te mātauranga Māori mō te ao tūroa ngā pūrākau e whakaū nei i te anga whānui o te ao wairua Māori me tōna hāngai ki te takiruatanga i ngā pae huhua, i te ao wairua ki te ao kikokiko. Nā konā e kaha nei te kitea o ngā pakanga o te taiao i ngā pūrākau – i waenga i ngā peka rerekē o ngā manu, o ngā ika, o ngā mokomoko, o ngā ngārara, o te aha atu, o te aha atu – e hāpai nei i te whakamāramatanga o te ao tūroa o Aotearoa i kitea rā e ngā tūpuna Māori.

Te hī ika¹

Ko te whakapapa te tūāpapa o ngā mātauranga Māori mō ngā kararehe, arā, te mātāpono e whakarōpū nei i ngā mea kikokiko i te ao Māori, e tū mai nei ngā huatau matua e rua o te tapu me te mana. Ko te hanganga mai o tētahi kupenga ika he whakaatu i ngā hiahia o te rōpū ki te kapo ake i te kaha o te ao tūroa me ngā atua, nā konā i herea ai tērā mahi e te tapu, e whakahaere nei i tā te tangata mahi i ērā mahi. He mana tō te kaiwhakangau, tō te kaihao ika rānei, he whakaatu nā rātou i ō rātou pūkenga ki te ārahi i taua kaha hei whakatutuki i ā rātou whāinga. E hāngai ana te mana o te tangata ki ōna pūkenga ki te whakataurite tonu i te ao wairua o ngā atua.

He wā ōna, e rite ana te whakapapa ki tētahi tūmomo kuneroatanga e hāngai ana ki ngā matatika o te iwi taketake. He hononga tata i waenga i ngā kurī, i ngā kiore, i ngā tāngata anō hoki, kua hei rōpū anake, engari i roto mai hoki i te whakapapa. I kaha tā ngā tūpuna toro atu ki ngā kararehe o Aotearoa kia ora ai rātou, kia puāwai ai hoki rātou nō rātou ka whakaute i tō rātou hononga ā-whakapapa ki ngā kararehe.

¹ Webber, John, 1751-1793. Tohu: B-098-015. Te Whare Pukapuka o Alexander Turnbull, rekoata/22664325.

Ministry for Primary Industries
Manatū Ahu Matua

Published September 2024
ISBN 978-1-877264-59-7